

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СФЕРА КУЛЬТУРНО-ПОБУТОВОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У 1950-ті – СЕРЕДИНІ 1960-х рр.
У ВИМІРІ ПОВСЯКДЕННОСТІ**

Розглянуто стан культурно-побутового обслуговування села та його спроможність задовольнити соціально-культурні та побутові потреби сільського населення.

Ключові слова: українське село, соціально-культурні потреби, культурно-побутове обслуговування.

Рассмотрено состояние сферы культурно-бытового обслуживания села и ее возможности обеспечить социально-культурные и бытовые потребности сельского населения.

Ключевые слова: украинское село, социально-культурные потребности, культурно-бытовое обслуживание.

It is considered the condition of the cultural and mode of the sphere in the village and its possibilities to provide with social and cultural and mode of life of the rural inhabitants.

Key words: Ukrainian village, social and cultural necessities cultural and mode of the life serving.

Вітчизняна історична наука має серйозні напрацювання з аграрної проблематики, проте, належать вони, в основному, до матеріально-технічної та організаційно-господарської царини. Через це однією з найменш розроблених проблем є соціальна історія селянства. Зокрема – другої половини ХХ ст. І хоча в останній час з'явилися праці, присвячені цій проблематиці, проте, розглядаються в них лише окремі її аспекти. Так, І. Лубко [9], В. Марчук [10], присвятили свої дослідження матеріально-господарським проблемам різних категорій дорослого сільського населення, В. Рибак – питанням соціальної інфраструктури села взагалі: стану населених пунктів, самих помешкань селян, їх електрифікації, телефонізації, радіофікації [11; 12], І. Романюк проаналізував діяльність сільської школи в зазначений період [13; 14]. Тож значне коло проблем соціально-культурного, соціально-побутового характеру ще не знайшли належного висвітлення. До їх числа, зокрема, належить і така практично не досліджена, як стан сфери культурно-побутового обслуговування на селі та її спроможність забезпечити потреби населення. До певної міри заповнити існуючу наукову прогалину покликана дана публікація.

Як відомо, важливе значення для успішної та ефективної роботи будь-якого підприємства, установи, організації має такий фактор, як наявність можливостей для задоволення не лише матеріальних, а й різноманітних духовних, соціально-культурних та побутових потреб своїх працівників та членів їхніх родин. Фактором, що значною мірою визначав наміри і бажання щодо роботи і життя на селі, виступала соціально-побутова ситуація в ньому самому, спроможність належним чином задовольнити проблеми соціально-побутового характеру його працівників. Вагоме місце при цьому належало зокрема службі побуту. Від стану її розвитку, спроможності повноцінно реагувати на потреби населення і залежали ефективність його (сільського населення) функціонування в умовах села. Проте у роботі всіх без винятку складових цієї служби були досить серйозні невідповідності.

Хоч і в місті у цей період рівень надавання послуг населенню ще був далеким від ідеального, проте там нормою було без проблем постригтися, поголоритися у перукарні, замовити в ательє одяг, полагодити у спеціальних майстернях го-

динника, предмети домашнього вжитку, навіть такі складні, як телевізор, радіоприймач, програвач, вентилятор тощо. Для села ж це було майже недосяжним. Та кількість підприємств комунально-побутового обслуговування, що знаходилися в сільській місцевості була такою мізерною, що абсолютно не задовольняла ані кількісно, ані якісно потреб його мешканців.

У 1955 р. в Україні на 33 тис. сільських населених пунктів припадало лише 584 майстерні по ремонту і пошиттю взуття, 164 – по пошиттю одягу, 67 – по ремонту металовиробів та 2 – по виробництву культтоварів, або всього 817 одиниць підприємств групи промислового обслуговування [11, с. 101]. 3 групи непромислового обслуговування на селі було лише 250 перукарень та ще 216 ательє [11, с. 101]. Тож основна маса населених пунктів була позбавлена можливостей скористатися навіть таким обмеженим набором пропозицій, що мала сільська служба побуту. У їхніх жителів така ситуація викликала постійні нарікання. Ось що ще в середині 1950-х рр. писала, наприклад, група колгоспників Вовчанського району Харківської області у свою обласну газету: «В наш час бажано, щоб на селі було де помитися та постригти волосся, відремонтувати взуття, пошити одяг» [11, с. 102].

Проте, незважаючи на таку оцінку роботи служби побуту на селі, зміни в ній відбувалися аж надто незадовільно. Так, навіть за даними Головного управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР, тобто органу, кривно зацікавленого подати свою структуру у найкращому вигляді, хоч і мали місце певні зрушення в асортименті надаваних послуг, проте у кількісному плані установ побутового обслуговування побільшало не набагато. У 1963 р. майстерень по пошиттю і ремонту взуття було 377, по ремонту й пошиттю одягу, хутряних і шкіряних виробів, головних уборів – 345, по ремонту металевих виробів і технічно складних машин і приладів – 8, ремонту і виготовленню меблів – 33. Групу підприємств, що надавали промисловості послуги населенню, складала 180 фотоательє, 119 перукарень, 22 майстерні по ремонту житла, 6 проектних пунктів та 6 майстерень по наданню інших послуг. Загальна кількість їх становила 1096 [15, арк. 21].

Фактично у кожній області республіки мешканці сотень сільських населених пунктів для того, щоб відремонтувати взуття, полагодити годинник чи радіоприймач, пошити блузку, сукню чи картуз, мусили їхати до найближчої майстерні за десятки кілометрів, витрачаючи для цього додатково кошти і час. Наприклад, в Івано-Франківській області 400 населених пункти з 790 не мали жодного підприємства побутового обслуговування, мешканцям майже 700 сіл Вінниччини не надавалося ніяких побутових послуг, у Київській області 400 населених пунктів не обслуговувалися підприємствами служби побуту [16, арк. 198; 18, арк. 129]. Конкретно ж на місцях ситуація виглядала ще більш прикро. Так, у Старобільському районі Луганської області з 92 населених пунктів у 74, тобто у 80 %, були відсутні побутові підприємства. Навіть великі села з кількістю мешканців від 1500 осіб, там знаходилися за 20 км від найближчого населеного пункту, де надавалася хоча б яка-небудь одна послуга [18]. На території Катеринопільської сільради Криничанського району Дніпропетровської області, яка об'єднувала 10 сіл, що входили до трьох колгоспів, не було жодного підприємства з надання хоча б якоїсь послуги. Населення мусило за 10–20 км добиратися до найближчого селища, де вони були. А там працювали лише фотоательє, перукарня та майстерня по ремонту і пошиттю взуття [7, арк. 4]. Тож інші свої потреби воно змушене було задовольняти у двох найближчих містах, розташованих за 60 км по обидва боки від залізничної станції, при якій це селище знаходилося.

Майстерні ж, які функціонували, розміщувалися в орендованих, не пристосованих для профільної діяльності тісних приміщеннях. Працювали вони за графіком, що не враховував специфіку праці трудівників аграрної сфери, тобто лише у робочі дні та до того ж – з 8 до 17 години. Цим ще більше обмежувалися мож-

ливості мешканців навколишніх сіл скористатися навіть тим мінімумом послуг, який пропонувався підприємствами служби побуту. Кадровий склад їх кількісно і за фахом не відповідав вимогам. Тож і якість роботи була відповідною. Замовлення виконувалися невчасно, неякісно і населення було постійно незадоволене їхньою роботою. Наприклад, у Криничанському районі Дніпропетровської області у 1965 р. у користуванні населення було більше 2 тис. таких складних і недешевих як для села та й взагалі для того часу електровиробів, як телевізор. Але на весь район була лише одна майстерня, яка знаходилася у районному центрі, де розміщувалася у тісному та малоприсадибному для цих цілей приміщенні. Прийняті апарати знаходилися у коридорі, контроль за їх зберіганням був відсутній. У ній працювало лише два майстри. Вони не справлялися з тією кількістю апаратів, що здавалися їм на ремонт. За викликами працівники не виїжджали через відсутність транспорту. Тож люди навіть у разі незначної поломки з усього району везли за 30–35 і більше кілометрів телевізор і потім місяцями чекали, доки він буде відремонтований [3, арк. 7].

Аналогічна ситуація мала місце і в найбільш поширеній на селі службі побуту – швацькій. Майстерні по ремонту і пошиттю як одягу, так і взуття знаходилися у райцентрах, тож для забезпечення потреб колгоспників практикували виїзди у села для отримання замовлень. Проте надавали досить обмежене коло послуг, які до того ж були розраховані на дуже невибагливих клієнтів. У них можна було замовити лише прості вироби застарілого фасону і виду. Але й вони виконувалися вкрай неякісно. Це викликало безліч нарікань із боку населення. Ось що писали у 1965 р. з цього приводу колгоспниці колгоспу ім. **Свердлова Запорізької області**: «Три місяці тому замовили плаття. З того часу ніхто не приїздить. Правда, один раз приїхали, але зупинилися біля виноградників. Хіба це місце для примірки? Наприклад Бурцевій три рази привозили плаття і все щось не так. Останній раз рукав пришили задом наперед. А Данилова і Кобзарь взагалі не бачили своїх замовлень» [19, арк. 9].

Взуттєві ж майстерні через недостатню кількість у них належного обладнання, сировини, інших необхідних компонентів, узагалі не були придатні для виготовлення взуття. Їхнє призначення по суті зводилося лише до його ремонту та пошиттю переважно черевиків для людей похилого віку. Саме населення не вимагало від них більшого. Ось яку оцінку давала майстерні, що працювала на її території, Щорська селищна рада Криничанського району Дніпропетровської області: «У взуттєвої майстерні взагалі немає лекал. Працівники користуються примітивно виготовленими викройками. Для пошиття нового взуття асортимент бідний» [7, арк. 4].

Не менш проблематично було скористатися сільському населенню послугами і таких підприємств служби побуту, як лазні і перукарні. Навіть у 1965 р., за офіційними даними, одна перукарня припадала на 218 сіл, а одна баня – на 275 [18, арк. 48]. Але і у тих селах, де вони були, значна частина їх не функціонувала. Така ситуація спостерігалася роками і була звичним явищем для села. Ось, зокрема, яка картина вимальовувалася в цьому плані в матеріалах Адамівської сільської ради Криничанського району Дніпропетровської області за березень 1965 р. у населених пунктах усіх трьох колективних господарств, що входили до її складу: «У колгоспі «Росія» немає бані, а також у колгоспі «Вперед» немає, а в колгоспі «Победа» баня є, але не працює» [5, арк. 1].

Через такий стан забезпеченості цього виду потреб сільського населення, воно, у своїй основній масі, змушене було митися, голитися, стригтися у примітивних умовах, робити зачіски застарілих, «немодних» моделей. Через що багато хто з них, особливо молодь, відчували себе некомфортно у порівнянні з міськими жителями.

Нерозвинутою залишалася на селі й система громадського харчування, через що не виконувала свого призначення. Вона викликала постійні серйозні нарікан-

ня як самих сільських жителів, так і партійно-господарських керівників. По суті, у більшості колективних господарств громадське харчування зводилося до годування людей у полі в період весняно-польових та збиральних робіт, коли колгоспники впродовж усього світлового дня мусили знаходитися на віддалених від своїх домів робочих місцях. І складалося воно із незначного набору простих, звичних для колгоспників, смачних блюд, які готувалися з колгоспних продуктів, спеціально призначеними для цього колгоспницями. Заклади ж громадського харчування, а це їдальні та модні на той час кафе під загальною назвою «Чайна», були лише у районних центрах та частині великих сіл. Якістю та широтою асортименту вони не відзначалися. Та й страви там як для села коштували досить дорого. Так, у 1960 р. вартість харчування у сільській їдальні становила 10–15 крб. [20, арк. 51].

У той час як у містах у закладах громадського харчування хліб лежав на столах у необмеженій кількості і не входив до вартості меню, а страви відпускалися навіть для споживання удома і при цьому коштували дешевше, де навіть у їдальнях офіціантки прибирали посуд за відвідувачами, у селах хронічно не вистачало закладів, де б працівники могли смачно поїсти. Там навіть для державних підприємств, як от МТС, за проектом не передбачалося їдальні. Більшість радянських господарств та ремонтно-технічних майстерень, що заступили МТС, також не мали ніяких пунктів громадського харчування. «Чайні» ж переважно були звичайними «забігайлівками», основу асортименту яких становили не чай, кава та гарячі страви, а спиртові напої та холодні закуски досить сумнівної якості, до того-ж із порушенням норм їх приготування. Скажімо у великому селі Адамівка Криничанського району Дніпропетровської області, розташованому на трасі Дніпропетровськ–Київ, на одній із сесій сільради зазначалося: «Чайна не забезпечує всього асортименту блюд, допускаються випадки, коли такі цінні продукти як м'ясо в котлетах та інших стравах, зменшується на 50 %. Страви готуються не смачно. Санітарний стан в чайній незадовільний» [5, арк. 7].

Проте, на селі, попри такий стан громадського харчування і роботи закладів системи, замість того, щоб зосереджувати зусилля по її покращенню, просто згорталася їх діяльність, і тим самим ситуація погіршувалася. Наприклад, у Щорському районі Дніпропетровської області лише за перший квартал 1961 р. було закрито три буфети-закусочні, що працювали у колгоспах. «План по загальному харчуванню (мається на увазі громадське харчування – *О. Н.*) виконано на 91,9 %. Причина – закриття буфетів-закусочних у трьох сільських споживчих товариствах. Сільські ради замість зобов'язати правління колгоспів покращити обслуговування, прийняли рішення про їх закриття», – з прикрістю говорилося у «Звіті про роботу за перший квартал» виконкому районної ради [8, арк. 111].

Серйозною проблемою в наданні послуг населенню в сільській місцевості було забезпечення його потреб хлібом. На селі запроваджувалися поступово хлібопекарні, які мали звільнити жінок від нелегкої праці по виготовленню цього продукту дома. Але цей вид забезпечення потреб населення розвивався, як і інші види, досить повільно. Хлібопекарень на селі не вистачало. При цьому і якість їх роботи була неналежною. Так, у листопаді 1960 р. Мало-Олександрівська сільська рада Криничанського району Дніпропетровської області відмічала, що «торгівля печеним хлібом в магазинах, розташованих на території сільради (а це п'ять сіл – *О. Н.*) відсутня. Із чотирьох торгових точок, що є на її території, продаж хліба відбувається лише в одній. До цього часу магазини не обладнані для продажу печеним хлібом» [1, арк. 58]. Пекарні не справлялися із завданнями, заради яких вони відкривалися на селі. Тож типовим явищем було те, що хліб і якісно, і кількісно не відповідав потребам людей. У січні 1961 р., Криничанська районна рада на своїй сесії констатувала, що в районі хлібопекарні випікають хліб «дуже низької якості, з підвищеною вологістю і кислотністю. Торговля хлібом організована погано, у віддалені населені пункти він доставляється з переборами» і сільські

торговельні організації не переймаються таким станом речей, – «не мають навіть пристосованих хліборозвозок» [2, арк. 11]. «Хліб, який випікає пекарня не придатний для споживання» [2, арк. 12], заявляв у січні 1965 р. на сесії Криничанської районної ради голова колгоспу ім. Суворова І. Могила про роботу хлібопекарні, яка обслуговувала села його колгоспу. У листопаді того ж року Криничанська районна рада на своєму засіданні констатувала, що у населені пункти району «хліб часто розвозиться несвоєчасно і неякісний» [5, арк. 21]. Адамівська селищна рада цього ж району у березні того ж таки 1965 р. зазначала, що населення сіл, що знаходяться у її підпорядкуванні, «не забезпечуються регулярно хлібом, а там, де є хліб, він неякісний» [5, арк. 6]. Типовим явищем було нерегулярне завезення хліба до віддалених сіл. Аби забезпечити себе від перебоїв у постачанні люди, об'єкти громадського харчування, дитячі дошкільні та шкільні заклади змушені були закуповувати його із запасом, але через свої неналежні кондиції він швидко черствів, покривався цвіллю. Тож нерідкими були випадки виявлення у шкільних їдальнях, дитячих садках, інтернатах, об'єктах громадського харчування неякісного хліба попри те, що його «доопрацьовували» перед подачею на стіл, обрізаючи цвіль, відкидаючи зачерствілі частини.

Складною була ситуація і у задоволенні комунальних проблем на селі через украй незадовільний стан належного забезпечення цього напрямку. Так, на 1965 р. лише 74,5 % колективних господарств мали підрозділи, які займалися зведенням будівель та й то переважно промислового призначення. На чолі 91,3 % будівельних колективів перебували практики [17, арк. 9]. Через це незадовільно відбувалося будівництво і ремонт жилого фонду селян, обладнання території населених пунктів. Населення мусило все робити власним коштом і, часто, власноруч. Село ж на той час являло собою зосередження споруд, зведених переважно у другій половині XIX – на початку XX ст. або, в кращому разі у 1920-х рр., коли спостерігалось його економічне піднесення. Ці будівлі являли собою традиційне селянське житло, яке характеризувалося застосуванням місцевих будівельних матеріалів. Це були прямокутні у плані, глинобитні, з лампача (складовими його були глина і солома), дерев'яні (у лісових та лісостепових районах), переважно однокімнатні будинки з невеликими однорамовими вікнами та з глиняною долівкою. Тільки на кінець 1950-х рр. кількість їх у загальному складі помешкань хоч і повільно, але дещо зменшується. Хати були вкриті переважно соломною та очеретом. При цьому у більшості з них така покрівля потребувала заміни, бо була вже трухлявою, поточеною горобцями, які у стрісі робили свої гнізда, через що та втратила свої водотривні властивості, протікала і мала непривабливий вигляд.

Аналогічною була ситуація і з облаштуванням територій населених пунктів. Через відсутність коштів та відповідних підрозділів комунального призначення вони не мали змоги підтримувати у належному стані вулиці, пам'ятники, громадські будівлі тощо. Села не мали чіткого плану забудови. Цей процес з часів їх заснування відбувався стихійно. Садиби часто розташовувалися одна від одної на значних відстанях. Нормального сполучення між ними не було. Вулиці творилися хаотично, не були належним чином облаштованими, були досить вузькими, часто не мали пішохідних доріжок. Проїжджі частини їх були ґрунтові, через що у суху погоду при проїзді машини або проходженні череди великої рогатої худоби піднімалася густа курява, що довго не осідала. Під час непогоди створювалися великі і глибокі калюжі, які довго не висихали, ускладнюючи рух і людей, і транспорту, який ще більше руйнував дорогу. Типовість такої картини благоустрою багатьох українських сіл засвідчують, наприклад, матеріали сесії Катеринопільської сільради Криничанського району Дніпропетровської області, що відбулася у квітні 1965 р., типової за своїм територіальним розташуванням адміністративної одиниці республіки. Як і більшість сіл України, адміністративний центр сільради с. Катеринопіль було «глибинкою». Воно знаходилося за дев'ять кілометрів від залізничної станції та кінцевої зупинки автобусного маршруту, що з'єднував обласний

центр із населеним пунктом при станції, і за 30 км від райцентру. Ось яким був благоустрій у ньому і навколишніх селах: «Узяти село Катеринопіль. Як увійдеш у село, то можна утопитись у гязі (збережено мову і правопис оригіналу. – *О. Н.*). А взяти двори, що робиться у дворах: брудно, багато мусора по дворах. Крім того навоз виносять на шлях. У муляці він гніє і воняє не можна пройти. Таке саме в селах Водяне, Биково (населені пункти, що входили до даної сільради. – *О. Н.*). Там хати обідрані, а серед села стоять хати – одні димарі стримлять» [6, арк. 19].

Отже, недостатня кількість закладів служби побуту у сільській місцевості, зосередженість їх у районних центрах, вузький спектр надаваних послуг та низька їх якість зумовлювали складнощі для сільського населення у забезпеченні таких своїх потреб як ремонт домашніх речей, взуття, домашньої техніки, пошиття одягу, перукарських послуг. Неспроможність робота закладів громадського харчування, навіть наявної їх кількості на належному рівні забезпечувати повсякденні потреби людей, необлаштованість населених пунктів, житлові і комунальні проблеми села, складність їх вирішення як для господарств, так і для самих сільських жителів, усе свідчило про нерозвиненість сфери культурно-побутового обслуговування на селі, невідповідність її потребам сільського населення. Такий стан соціально-культурної і побутової сфери являв собою реалію повсякденного буття села, які не могли задовольняти багатьох його мешканців. Незмінність такої ситуації упродовж десятиліть викликала у багатьох сільських жителів стійке незадоволення нею і була додатковим фактором формування у певних категорій населення настроїв не на користь життя на селі.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1703, оп. 1, спр. 398.
2. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 415.
3. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 588.
4. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 599.
5. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 605.
6. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 610.
7. ДАДО. – Ф. 1703, оп. 1, спр. 623.
8. ДАДО. – Ф. 4960, оп. 1, спр. 18.
9. **Лубко І. М.** Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Лубко. – Черкаси, 2002.
10. **Марчук В. В.** Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II пол. 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Марчук. – Запоріжжя, 2007.
11. **Рибак В. І.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – поч. 90-х рр. XX ст. / В. І. Рибак. – К., 1997.
12. **Рибак В. І.** Соціально-побутова інфраструктура українського села. 1921–1991 / В. І. Рибак. – К.; П., 2000.
13. **Романюк І. М.** Проблеми сільської школи України в кінці 50-х – середині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 76–79.
14. **Романюк І. М.** Українське село у 50-тих – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1, оп. 22, спр. 129.
16. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 22, спр. 137.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 22, спр. 313.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 31, спр. 2788, арк. 129.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2979.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 70, спр. 1592.

Надійшла до редколегії 27.11.2010